

БІЛОУС Н. П.

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ІНТИМІЗОВАНІ ДІЄСЛІВНІ ЗАСОБИ ТВОРЕННЯ СЮЖЕТНОЇ ДИНАМІКИ УКРАЇНСЬКИХ КАЗОК ПРО ТВАРИН

У статті розглянуто дієслова та дієслівні форми, що характеризують динамічну ознаку особи – референта, виступаючи одним з основних засобів творення сюжетної динаміки українських казок про тварин.

Ключові слова: дієслово, дієслівна форма, динамічна ознака, референт, сюжетна динаміка, лексико-семантична група.

В статье рассматриваются глаголы и глагольные формы, которые характеризуют динамический признак личности – референта, выступая одним из основных средств создания сюжетной динамики украинских сказок о животных.

Ключевые слова: глагол, глагольная форма, динамический признак, референт, сюжетная динамика, лексико-семантическая группа.

The article deals with verbs and verbal forms that characterize dynamic signs of identity – referent, being one of the main means, which create narrative dynamics of Ukrainian animal fairy tales.

Key words: verb, verbal form, dynamic signs, referent, narrative dynamics, lexical and semantic group.

Актуальність. Способом розвитку сюжету тексту взагалі і казки, зокрема, є діалогізація. Діалогізація, на думку І. П. Карпова, Ю. Б. Кузьменкової, Ю. М. Лотмана, виявляється через застосування питально-відповідних та етикетних конструкцій, зокрема звертань, дієслів, вжитих у наказовому способі, різних типів запитань, використання вставних слів та речень, модальних часток, авторських запитань, окликів тощо. Для того, щоб залучити читача до своєї розповіді, автор використовує різні засоби діалогізації: лексико-словотвірні (демінутивні форми) та граматичні (трансформацію часових форм дієслова, модальні частки, неповні речення, інверсія тощо). Ці засоби, як зазначають І. П. Карпов, Ю. Б. Кузьменкова та Ю. М. Лотман, спрямовані на адекватну реакцію співрозмовника, залучаючи його до діалогу та збуджуючи цікавість. Окрім того, інтимізовані засоби викликають співчуття та співпереживання адресата, мають силу переконання, створюючи атмосферу для дружнього спілкування [1:177–186; 2:7–9; 3:87–113].

Мета статті: розглянути інтимізовані дієслівні засоби як способи творення сюжетної динаміки українських казок.

Предметом дослідження є діалогізація як головний спосіб творення казкового сюжету.

Об'єктом є основні лексико-семантичні групи дієслів, що виступають засобом творення сюжетної динаміки українських казок про тварин.

Матеріал дослідження становлять 20 українських казок про тварин. Зокрема проаналізовано 9 найчастотніших лексико-семантичних груп дієслів.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що вперше дієслово розглянуто як один з основних засобів творення сюжетної динаміки казок про тварин, а отже, як мовний засіб інтимізації казкової оповіді.

Важливим складником лінгвістичної картини світу української казки про тварин, як зазначає С. Т. Лавриненко, є характеристика динамічної ознаки особи – референта, яка найчастіше здійснюється дієслівними формами [4:101]. Чуттєві уявлення про казковий світ народжуються з сюжетної динаміки, основним визначальним елементом якої є рух – рух героя у просторі і часі, тобто динамічна характеристика. Саме у дієслові, на думку В. М. Русанівського, лексична семантика найбільш функціональна, максимально пристосована до ролі предиката [5]. Схожої думки дотримується і Г. А. Уфимцева, стверджуючи, що дієслово, аналізоване з ономасіологічних позицій, виступає носієм динамічної ознаки, а його значення виявляється на тлі закономірних зв'язків з іншими класами слів і розкривається в імпліцитних синтагмах, детермінованих категоріальною семантикою іменних лексем, які з ним поєднуються [6]. Дієслово, як морфологічна категорія, скорочує відстань між автором і читачем і створює ефект близького спілкування між ними, залучаючи читача до дії.

Аналіз динамічної ознаки дії у казковому контексті дає багатий матеріал для виявлення найбільш частотних лексико-семантичних груп дієслів. Серед них, зокрема, виявлено:

1. ЛСГ дієслів буття (екзистенціональності): бути, жити, годуватися, заробляти, доживати, стати: “*В єдного господаря був дуже вірний пес*” [11:325], “*На болоті в очереті на купині жив журавель, там же, трохи оддалі, жила лисиця*” [11:101], “*З того часу стали великими подругами*” [12:164]. Для даної групи характерні дієслова недоконаного виду. Вжиті в прямому значенні, вони формують речення екзистенціального типу.

2. ЛСГ дієслів мовлення: говорити, сказати, питати, відповідати, кликати, йойкати: “Ведмідь і питає півника”, “На другий день рано-вранці вилетів півник на царські ворота й кричить”, “Побачила його баба й доти діда просила, поки не розказав їй всю правду” [12:328–330], “Ото подоставали усього, начали обід варить і, як зварили, начали совітуватись, кому їти кликати на обід пана Коцького” [12:216].

3. ЛСГ дієслів руху. Дані лексичні одиниці означають: ‘переміщення по суші’ (прийти, їти, мандрувати, обходити): “Стрибнув півень на перелаз, закукурікав і помандрував у світ” [12:329], “Аж ідного часу зайшов в це село циган, щоб децю випросити”, От циган приходить до ідної хати і бачить, що є що пити й їсти, а людей нема” [11:271–272], “Коза увійшла, нагодувала діток молоком і знов побігла пастись” [11:218–219]; ‘переміщення в повітрі’ (летіти, прилетіти, перелетіти): “Гуси знялися на крила й полетіли у воду” [11:409], “Раптом летить зрайка каченят, побачили її і заспівали” [13:14], “Вилетів півень на золоті ворота, закукурікав” [12:329]; ‘переміщення по воді’ (пливти, допливти) тощо: “Плавають, купаються, й так їм добре, що аж гогочуть” [11:409].

На думку С. Ю. Неклюдова, дієслова руху, які характеризують найрізноманітніші типи переміщення у просторі, посідають чільне місце в системі одиниць динамічної характеристики лінгвістичної картини світу [7:20–26]. Дієслова переміщення утворюють опозицію за ознакою скерованості – некерованості: “І побіг пес до овець та й каже ...” [11:325], “От коза знялась та й убігла у лисиччину хату” [11:349], “Йшли вони, йшли, аж дивиться собака ...” [11:324–325]. У перших двох реченнях дієслова вжиті зі значенням скерованої дії, а в останньому – нескерованої дії.

4. ЛСГ дієслів активної дії: рубати, копати, полювати, прив’язати, класти тощо: “Відтак одного разу виїхав господар в поле орати, та й пес за ним пішов” [11:326], “Лисиця побігла додому, наварила молочної каші з манної крупи, розмазала її по тарілці і дожидала гостя” [11:101], “От баба так і зробила: витопила в печі, змісила яйцями борошно, що назмітала, спекла колобок і положила на вікні, щоб простиг” [11:480].

5. ЛСГ дієслів сприйняття, думання: дивитися, чути, мовчати, слухати, думати тощо: “Вовк підслухав, як вона співала, тіко гаразд не второпав, як коза причитувала” [11:218], “Довго він думав, як йому своє життя змінити, й надумав стати за наймита до найдужчого звіря” [11:324], “Не послухала польова миша і захотіла ще олії” [12:165].

6. ЛСГ дієслів на позначення емоційного стану і модальності: розгніватися, плакати, які активно функціонують у казках і є досить ефективними засобом формування емоційного наповнення оповіді: “Дуже втішилися зайці і розбіглися по лісі й по полю” [11:64], “Баба дуже зраділа” [12:280], “Тут ведмідь трохи злякався, що він такий крепкий” [12:167].

7. ЛСГ етикетних дієслів: запросити, розпрощатися, просити, пригощати, дякувати. Вони вказують на знаки взаємної поваги і тому широко представлені у казках, оскільки відбивають істотні риси українського народу, такі як ввічливість, статечність, пристойність, уважність і чемність [8]: “Одного разу польова миша запросила міську в гості” [12:164], “Лиска попросилась у зайчика переночувати” [11:365], “Но коли вовк зачав просити, дозволив йому господь”, “... здибавши в однім селі, подякував за тоє, що його господь остерігав” [11:266–267].

8. ЛСГ дієслів на позначення фізичного стану: боліти, убитися, очуняти, розтанути. Дієслова стану, виділені у семантичний клас, формально поділяються на неперехідні або непрямі-перехідні, але вжиті у значенні перехідних: “Коза впала на піл та й убилаь” [11:8], “А бичок, як не стало вже треба, поти стояв на сонці, поки й розтав” [12:281], “Вовк, відсапнувши і очунявши трохи, поліз глядіти за Христом” [11:166];

9. ЛСГ звуконаслідувальних / оноματοпеїчних дієслів: закукурікати, закудкудахтати, заревіти, гоготати, завити. “Вилетів півень на золоті ворота, закукурікав”, “Стрибнула курочка на плахту, трусонула крильцями, закудкудахтала ...” [11:329–330], “Плавають, купуються, й так їм добре, що аж гогочуть” [11:409], “Завив раз – дуже товсто; завив другий раз – теж не підходе під козинячий голос” [11:219].

Типовість вживання в українській казці розглянутих лексико-семантичних груп на позначення динамічної характеристики дії підтверджується аналізом 20 казок про тварин, наведеним у таблиці 1:

Таблиця 1

Загальна кількість дієслів	5405
Буття	496
Мовлення / думання	731
Руху / переміщення	1440
Активної дії	1566
На позначення фізичного стану	360
Сприйняття	520

На позначення емоційного стану і модальності	180
Етикетні	103
Звуконаслідувальні/ономатопеїчні	9

Виходячи з наявності глибинних, детермінованих об'єктивною дійсністю зв'язків дії та її чинника, вважаємо, що функціонально-ономасіологічне вивчення дієслівної лексики доцільно вести з обов'язковим відображенням дієслівною лексею субстантних властивостей матерії, які набули мовного втілення в семантичній структурі найважливішого серед дієслівних актантів – суб'єктивного члена.

У змістовому плані дієслівний предикат є чимось більшим, ніж просто лексичним значенням. Передаючи певне значення, він водночас продукує макет майбутнього речення. Як зазначає С. Д. Кацнельсон, предикат має місце або “гніздо”, що заповнюється у реченні словами, категоріальні ознаки яких перебувають у співвідношенні з категоріальними ознаками цього місця [9:83]. Сучасні дослідження з семантики вмотивовано розглядають дієслово як один з різновидів предиката, як основний предикат, що виступає у ролі ядра предикатних висловів та речень. Враховуючи існуючі методики аналізу семантики тексту, С. Т. Лавриненко запропонувала типологію дієслівних предикатів у зв'язку з типами найхарактерніших для них суб'єктів [4:105]. Так, референти українських казок про тварин можна подати так:

1. **Агенс** – носій дії, семантичний суб'єкт при акціональних предикатах: “Просунувши в горло голову, лисиця почала клацать зубами, ловила мишу” [11:102], “Сірко, що саме лучче на столі лежить, бере та подає вовкові” [11:274], “Збирає баба гриби, глядь – у кущику гніздечко, а в гніздечку сидить качечка” [13:5].

2. **Патієнт** – текстуальний референт при процесуальних предикатах: “Тепер уже справді розізлився цар” [12:330], “Курочка скочила в купу порошу й од радості замахала крилами” [11:409], “Узяли вони тоді гніздечко і кинули в піч, там воно і згоріло” [13:13].

3. **Статант** – текстуальний референт при статальних предикатах, носій семантики стану: “Коза впала на піл та й убилаьсь” [11:349], “Кабан злякавсь його та начав утікать” [12:216], “А циган зістався і тепер ще жиє до которого часу” [11:272].

4. **Коагент** – семантичний суб'єкт при акціональних предикатах, які

позначають взаємоскерування дії двох самофункціональних, текстуальних референтів: *“Вони щодня зустрічались, їм не раз доводилось вести між собою розмову про своє життя”* [11:101], *“Розговорились і дуже сподобались одна одній. З того часу стали великими подругами”* [12:215].

5. **Константант** – семантичний суб’єкт при статальних предикатах, який позначає взаємини: *“... а лисичка тоді вже з півником живуть та поживають і добро наживають”* [11:349], *“Зустрілись одного разу польова миша і міська”* [12:164], *“Жили собі лиска та заєць”* [11:365], *“Жили собі дід і баба, а дітей у них не було”* [13:3].

На основі проведеного аналізу та дослідженнях С. Т. Лавриненко і Ф. С. Бацевича можна виділити такі функціонально-ономасіологічні класи дієслівних лексем казки [4:106; 10:50–56]:

1) дієслова, які називають загальні форми існування матерії, тобто час і простір: знаходитися, простиратися, бігти, тривати, закінчуватися;

2) дієслова на позначення об’єктів реальної дійсності: роздумувати, запитувати, кукурікати, кудкудакати, ревіти, вити, їхати, іти, перелетіти тощо;

3) дієслова на позначення абстрактних понять: мовчати, говорити, одужувати.

Слід зауважити, що співвідношення функціонально-ономасіологічних класів впливають на відображальні категорії часткового характеру, неоднаково адаптовані різними класами. Так, у сфері дієслів, які позначають динамічні ознаки живої матерії (людей, тварин, рослин, міфічних істот), помітне місце відводиться категорії іменників – суб’єктів дієслівної дії, що характеризують людину. Яскравий антропоцентризм у мові казок сприяє активності згаданої соціально організованої відображальної категорії. Функціональні характеристики та категорії суб’єктів дієслівної дії, стверджує С. Т. Лавриненко, вступають у контакт з вищенаведеними ономасіологічними класами імен, формуючи складні перехрещення у зв’язках суб’єктів з їх динамічними предикатами [4:104].

Аналіз українських казок про тварин дає можливість представити змістову класифікацію текстуальних предикатів, пов’язаних зі сферою “діяч”, у таких групах:

1. Статальні предикати, які характеризують стан текстуального референта або вказують на його ознаку: *“Як був собі чоловік та жінка, та поїхав чоловік на ярмарок та й купив козу”* [11:346], *“А циган зістався і тепер ще живе до якого часу”* [11:272], *“І з того часу мають зайці свою*

давню сіреньку шерсть” [11:134], “А козенята остались живі, здорові” [11:219].

2. Процесуальні предикати, які позначають зміни стану референта: “Лисиці стидно стало, що вона через свою жадобу влізла в глечик з головою і ніяк не може висунуть звідти голову” [11:102], “І тільки все це володар сказав – змінилась шерсть у зайців” [11:134], “Вовк підійшов до ковадла, висолопив язик, заплющив очі і стояв як укопаний” [11:219].

3. Акціональні предикати, які вказують на різні типи діяльності текстуального референта. Група акціональних предикатів є найчисленнішою на текстовому рівні, в її межах можна окремо виділити:

– одиниці, зі значенням ‘нескерованої дії’. У поверхневій структурі предикати такого виду передаються, як правило, неперехідними дієсловами: “Лисиці тоді видно стало, куди тікати, шмигнула од пастухів і помчалась що єсть духу, аж курява вставала” [11:102], “От він взяв того сина і убив та й зарив під корито” [11:347], “От біжить мишка, улізла в ту рукавичку та й сидить” [11:465], “Оддирав-оддирав, та й зав'яз зубами, та ніяк і не вирве” [12:218].

– одиниці, що характеризують дію текстового референта, скеровану на об'єкт: “В єдного господаря був дуже вірний пес і добре пантрував господарство” [11:325], “Думав слуга, думав, куди б закрити півника, й вирішив замкнути його разом з волами” [12:329], “Прийшовши, вона взяла ту торбу з сучкою, підкине її догори дрючком да й приговорює” [11: 299].

4. Іntenсiональні предикати, які позначають духовну діяльність суб'єкта: “І корова віддала йому гайштук, перепросила його” [11:327], “Зайчик прибігає до їх та й хвалиться” [12:215], “Свекор плаче, свекруха плаче, син плаче, діти плачуть” [12:299], “Розговорились і дуже сподобались одна одній” [12:164].

Кількісний аналіз 20 казок про тварин, що підтверджує вищесказане, наведений у таблиці 2:

Таблиця 2

Загальна кількість предикатів, вжитих у казках	5405
Статальні	496
Процесуальні	360
Акціональні	4266
Іntenсiональні	283

Досліджуваний фактичний матеріал дозволяє зробити висновок, що предикати – характеристики окремого текстового референта – можуть, з одного боку, узагальнюватися, а з іншого – розподілятися між двома предикативними гніздами. Підставою для цього є приналежність вказаних предикатів до однієї спільної для них предикативної сфери. Функціонально-сигніфікативна еквівалентність виступає головною умовою для узагальнення предикатів. Вона передбачає належність до окремої сигніфікативної області, яка може поєднувати елементи з різних поняттєвих областей за умов їхньої спільної комунікативно-семантичної зорієнтованості.

Висновки та перспективи подальшого розвитку проблеми. Отже, проведене дослідження доводить, що дієслова виступають інтимізованим засобом творення сюжетної динаміки казки, оскільки вони характеризують рух героя у просторі та часі, залучаючи, у такий спосіб, читача до активної дії та наближаючи його до описуваних подій.

Враховуючи, що засоби творення сюжетної динаміки казок про тварин відрізняються в різних мовах, перспективою подальшого дослідження виступає аналіз англійських казок про тварин та визначення засобів, що сприяють творенню сюжетної динаміки казки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпов И. П. Автор в рассказах Чехова и Бунина / Игорь Петрович Карпов // Жизнь и судьба малых литературных жанров. – Иваново, 1996. – С. 177–186.
2. Кузьменкова Ю. Б. Английская и русская вежливость в контексте культурных традиций / Юлия Борисовна Кузьменкова // Вестник МГУ. – Сер. 19 : Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 2005. – С. 7–17.
3. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров : Человек – текст – семиосфера – история / Юрий Михайлович Лотман. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 464 с.
4. Лавриненко С. Т. Специфіка предикації в українській фантастичній казці / С. Т. Лавриненко // Мова та стиль українського фольклору. – К. : ІЗМН, 1996. – С. 101–107.
5. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Рад. школа, 1977. – 110 с.
6. Уфимцева А. А. Типы словесных знаков / Анна Анфилофьевна Уфимцева. – М. : Наука, 1974. – 206 с.
7. Неклюдов С. Ю. Время и пространство в былинне / Сергей Юрьевич Неклюдов // Славянский фольклор. – 1972. – С. 18–45.
8. Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://osvita.ua/teacher/culture/1098>.
9. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / Соломон Давидович Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 224 с.
10. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Світ, 1997. – 392 с.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

11. Казки про тварин / упор. І. П. Березовський. – К., 1979. – 576 с.
12. Казки про тварин. Українська народна творчість / уклад. Альберт. – Харків : Торсінг плюс, 2007. – 480 с.
13. Кривенька качечка / за ред. О. Гребенюк]. – К. : Махаон, 2002. – 16 с.